

FERUZA ABDURAXMONOVA,¹

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD),
O'zbekiston Davlat san'at va madaniyat instituti v.b. dotsent

YOR-YOR VA O'LAN JANRLARINING QIYOSIY-TIPOLOGIK TADQIQI

Annotatsiya: Ushbu maqolada turkiy xalqlar folklorining go'zal namunasi sifatida uzoq davrlardan beri kuylanib kelayotgan "Yor-yor" va "O'lan" haqida so'z boradi. O'lan va yor-yor go'shiqlari qadimdan marosim go'shiqlari sifatida kuylanib kelingan. Biri qizni kuzatish, ovutish, unga nasihatlar qilish, baxt tilash, yoki qalb iztiroblariga yupanch bo'lish va uni o'zga dunyo manziliga go'shiq bilan yetkazish kabilarni mujassam etsa, biri boshqa olam vakilasiga aylanish uchun bellashish, oradagi begona masofani yaqinlashtirish, jonni jonga ulash mazmunida kuylangan go'shiq sifatida asrlar davomida og'izdan og'izga o'tib kelayotgan asl durdona namunalardir.

Kalit so'zlar: Marosim, folklor, urf-odat, an'ana, o'lan, chinga, janr, kelin, nikoh to'yi, lirik, go'shiq, aytishuv, yor-yor.

Abstract: This article will talk about the "yor-yor" and "olan", which have been sung since long periods as a beautiful example of the folklore of Turkic peoples. The songs of olan and yor-yor have long been sung as ritual songs. If one embodies the likes of observing a girl, ovating her, exhorting her, wishing her happiness, or peace of mind to the anguish of the heart and bringing her to the destination of the other world by song, One is to compete to become a representative of the other world, to approach the alien distance between them, as a song sung in the content of connecting.

Key words: Ceremony, folklore, custom, rituals, olan, chinga, genre, bride, marriage wedding, lyrics, song, sayings, yor-yor.

Аннотация: В данной статье говорится о "Ёр-ёре" и "Олане", которые издавна воспевались как прекрасные образцы фольклора тюркских народов. Песни олан и ёр-ёр издавна исполнялись как обрядовые песни. Один человек воплощает в себе такие вещи, как наблюдать за девушкой, ласкать ее, давать ей советы, желать ей счастья или утешать ее сердечные печали и уводить ее песней в пункт назначения потустороннего мира, в то время как другой человек соревнуется за то, чтобы стать представителем иной мир, приближающий чужую даль между ней, душой, – это оригинальные шедевры, которые веками передавались из уст в уста как душевные песни.

Ключевые слова: Обряд, фольклор, обычай, традиция, олан, чинга, жанр, невеста, свадьба, лирика, песня, поговорка, ёр-ёр.

¹ feruzaxon8484@gmail.com

Folklor arxivida boshqa janrlarga mansub folklor asarlari bilan bir qatorda qariyb yuz yillik folkloristik izlanishlar – ekspeditsiyalar jarayonida yozib olingan “O‘lan” va “Yor-yor”larning badiiy jihatdan eng mukammal namunalari saqlanib kelinadi. Bu qo‘shiqlar, xalqimizning qadim an‘analari, tarixi, taqdiri haqida kuylovchi boy ijodiy merosdir. M.Alaviya ta’kidlaganidek, “chin insoniy fazilatlarini kuylash ularning asosiy mazmunini tashkil etadi” [3. 194]. Bugungi kunda ham jonli ijro holatida yashab kelayotgan bu qo‘shiqlar tarixi juda qadim davrlarga borib taqaladi.

XI asrning yirik qomusiy olimi Mahmud Koshg‘ariy xalq qo‘shiqlarining ilk to‘plovchisi va nazariyotchisi sifatida turkiy qavmlar diyorini kezib maqol, matal, rivoyat, afsona qatorida xalq qo‘shiqlaridan ham namunalar yozib olgani, bugungi “O‘lan”, “Yor-yor” matnlariga o‘xshash lirik qo‘shiqlardan asariga kiritganligi ma’lumdir. Olimning “Devonu lug‘otit turk” asarida ko‘plab marosim qo‘shiqlari va folklorga oid ko‘plab atamalar keltiriladi [13. 172]. Undan so‘ng yor-yor va o‘lanlarga murojaat qilish, ularni to‘plash, ulardan foydalanib o‘lan va yor-yorlar yozish, asarlarida ulardan namunalar keltirish ko‘plab olim va shoirlar ijodida uchraydi. Xususan, Navoiy “Mezon ul-avzon” asarida [2. 93] yor-yorni “chinga” deb atasa, Boburning muhtasham ilmiy asari “Muxtasar” yoxud “Aruz risolasi”da [10. 12] qiz uzatuvda o‘lanlar kuylanganligi bayon etiladi.

O‘zbek xalq marosim qo‘shiqlarini tadqiq etgan olim M.Alaviya [3. 166] yor-yor qo‘shiqlari Navoiy ijodida “chinga” nomi bilan mavjudligi, ijro uslubi va ijrochilari haqida aytib o‘tadi. Olima bu o‘rinda “to‘y qo‘shig‘i “o‘lan” bilan “yor-yor” bir narsa bo‘lib, “Bobur yozgan “o‘lan”ga Navoiyning “chinga” yoki “chinka” to‘g‘risidagi ma’lumoti to‘g‘ri keladi”, [3. 45] – deb hisoblaydi. Olimaning guvohlik berishicha, Navoiy tilga olgan “chinga” nomli qiz uzatishda kuylanadigan qo‘shiqlar, XX asrning o‘rtalarigacha ham xalq orasida “chinka”, “chinga” nomi bilan yetib kelgan.

O‘zbek adabiyoti tarixida Navoiydan keyin ham chinga yozgan shoirlar uchraydi. Jumladan, XIX asr birinchi yarmida Qo‘qon adabiy muhitida yetishgan iste’dodli shoir Muhammad Sharif Uzlatning (1752/58 – XIX asr) salmoqli merosi ichida “Mezon ul-avzon”da eslatib o‘tilgan “chinga” vazniga mos eng yirik she’riy asarini yozgan. Ma’lum tadqiqotlarda, [12. 59-62] lug‘atlarda [22. 403-404] Uzlatning yor-yorlari ba’zan yor-yor, ba’zan o‘lan deb qayd etiladi: “Qo‘qon adabiyot muzeyi fondida saqlanayotgan (inv. № 693) Uzlatning avtograf devoni oxirida shoirning yor-yori berilgan va undan oldin “o‘lan vazn va qofiya, hurufi hijo bila yozildi”, [22. 404] – deb izoh yozilgan. Mazkur devonida “Uzlat alfavitning 29 harfiga 174 misradan iborat o‘lan yozgan”, [12. 59-62] – deyiladi. Darhaqiqat, Uzlat yozgan “o‘lanlar” to‘y qo‘shig‘i hisoblangan yor-yor qo‘shiqlariga taqlid sifatida yozilgan. Shoirning o‘zi devonida ularni “O‘lan” deb nomlaydi. Devondagi ba’zi yor-yorlardagi misralar xalq qo‘shig‘idan shunchaki ko‘chirilgan yoki ayrim namunalardan foydalanilgan o‘rinlar uchraydi:

*Jonni halok ayladi ul qaro qosh, yor-yor,
Ko‘nglum iki ko‘zig‘a bo‘ldi talosh, yor-yor,
Hay-hay o‘lan, jon o‘lan, Layli nasab, yor-yor,
Kelki, jununluq manga bo‘ldi sabab, yor-yor* [12. 59-62].

Yor-yor qo‘shiqlarini keng ma’noda o‘rganish o‘tgan asr boshlarida yuz berdi. Folklorshunos olimlar H.Zarifov, M.Alaviya, B.Sarimsoqov va boshqa olimlarning yor-yor haqidagi qarashlari dastlabki ilmiy talqinlar sifatida qimmatlidir.

H.Razzoqov [7. 149] Farg‘ona yor-yorlarini to‘plash bilan birga ularning ijro o‘rni kengayganligini qayd etgan bo‘lsa, B.Sarimsoqovning [16. 29-33] Buxoro va Farg‘onada ijro etilib kelinayotgan motam yor-yorlari haqidagi maqolasi ahamiyatlidir. A.Musaqulov, Sh.Turdimov,

M.Yakubbekova, D.O'rayeva, Sh.Imomnazarova va boshqalar yor-yor va o'lan qo'shiqlari poetikasini, O.Ismonova, S.Davlatov va Sh.Barotovalar [6;7;8;9;10;14;15] qo'shiqning ba'zi janriy o'ziga xosligi va lokal xususiyatlarini tadqiq etganlar.

Yor-yorlarning o'lan va laparlar bilan genetik jihatdan yaqinligi rost. Ammo har biri taraqqiy etish davrida alohida janrlar sifatida shakllangan. Shuning uchun "O'lan", "Lapar", "Yalla", "Yor-yor" qo'shiqlarini bir-biri bilan yanglishtirish, boshqasini tahlil qila turib, uni boshqa nom bilan atash adabiyot olamida ham jonli ijro jarayonida ham kuzatilib turadi. Masalan, Lug'atda [1;88] Yor-yorni laparlar deyilishi, shoir Uzatning "Yor-yor"ini o'lan sifatida tahlil qilish, [12; 59-62] jonli jarayonda "Kelin salom"ni "Yor-yor" kuylang" – deyish kabilar shular jumlasidandir.

O'lan ijro doirasi jihatidan kengroq bo'lib, faqat to'ylarda emas, turli marosimlarda, yig'inlarda ham aytilavergan.

*Hay-hay o'lan, jon o'lan, o'lan ko'pdir, yor-yor,
O'lan aytgan qizlarning baxti ko'pdir, yor-yor [14. 165].*

O'lan, lapar va yor-yor variantlari xilma-xil. O'lan namunalarining ko'pligi va qizlarning baxti ham ko'p bo'lishi niyat qilinmoqda. To'y davrlarida kim o'zarga aytilgan bu qo'shiqlarni har bir yigit qiz bilishi shart bo'lgan. Ular bu qo'shiqlarning juda ko'p namunalarini yoddan bilishgan. Bilmaslik ayb sanalgan. Eng chechan o'lanchi qizlar haqida yor-yorlarda ham eslatiladi:

*Hay-hay o'lan, jon o'lan, o'lanchi qiz, yor-yor,
Va'dasida turmagan, yolg'onchi qiz, yor-yor [14. 167].*

Bunda to'ylaringda o'lan kechangni o'zim qizdirib beraman deb, dugonalaridan oldin turmushga chiqib ketgan, "yolg'onchi qiz" qo'shiqda kuylanmoqda. Chunki chechan o'lanchilar sabab to'y marosimlari juda bahsli va qiziqarli o'tgan. Bunga mashhur "Alpomish" dostonidagi Qultoy (Alpomish) bilan Bodom bikach, Alpomish va Barchin aytishuvlari fikrimizga dalil bo'la oladi. Yor-yorlarda asosiy maqsad kelin-kuyov ta'rifi, ularga tilak bildirish, qudalar munosabatini ifodalash bo'lsa, "o'lan aytishuv"laridagi bosh maqsad aytishuvda g'olib chiqishdir.

*Oy oldida bir yulduz oydan qoldi,
Ko'k mugizli ko'k serkam qo'ydan qoldi.
Qishlog'ingiz qizlari yomon ekan,
Tor kavushni talashib to'ydan qoldi [7. 37].*

Bu "o'lan" yigit tilidan aytilmoqda, "o'lan" sifatida unga albatta javob berish kerak. Biroq bu "o'lan" "yor-yor"ga ham yengilgina ko'chadi:

*Oy oldida bir yulduz, oydan qoldi, yor-yor.
Ko'k mugizli ko'k serkam, qo'ydan qoldi, yor-yor [8. 35].*

O'lan yor-yorga aylanganda javob talab qilinmaydi. O'lanlar faqat nikoh to'ylarida aytilishi shart emas. Ularni ijro o'rniga ko'ra marosim folkloriga ham, she'riyatga ham kiritish mumkin. Umuman, yor-yor qo'shiqlari o'zining lirik xarakteriga ko'ra marosim qo'shiqlari namunalaridan nomarosim folklor namunalariga tabiiy ravishda juda yengil ko'chadi. Bunda "yor-yor" naqorati tushib qoladi, xolos.

Andijonda o't yoqsam, O'shda tutun, yor-yor.
Bu dunyoda bormikin, bag'ri butun, yor-yor [7. 72].

Bu qo'shiq dastlab "Yor-yor" janri qo'shiqlari bo'lgan bo'lib, keyinchalik, "Tanovar" ohan-gidagi "Sumbula" nomli lirik qo'shiq sifatida xalq orasida juda mashhur bo'lib ketdi.

Yor-yor va o'lan qo'shiqlarini to'plash va ilmiy jihatdan tadqiq etish ishlariga o'tgan asr-ning boshlarida e'tibor qaratildi. Folklorshunos olimlar H.Zarifov, M.Alaviya, B.Sarimsoqov va boshqa olimlarning o'lan va yor-yor haqidagi qarashlarini dastlabki ilmiy talqinlar sifatida baho-lash o'rinlidir. O'zbek folklorshunosligining asoschisi H.Zarifov xrestomatiyasining [20;288] to'y ashulasi bo'limida, o'lan (lapar), to'y muborak va yor-yorlardan namunalar bor. Bu keltirilgan yor-yorlar badiiy jihatdan mukammal namunalardir:

Havadagi julduzni atgan atam, jar-jar,
Oz qizini tanimaj satgan atam, jar-jar.
Oz qiziniq orniga badam eksin, jar-jar,
Badam shaxi qajrilsa balam desin, jar-jar [20. 299].

Keyingi qo'shiqda esa uzatilayotgan qiz bir xonadondan o'zga bir uyga, yot joyga ketayotgan-ligi, dili vayron, xavotirdaligi qo'shiq orqali bayon qilinadi:

Takcadagi qajcini zan basibdi, jar-jar,
Ciqajatgan bu qizni gam basibdi, jar-jar.
Tavcadagi qatinqniq suti qani, jar-jar,
Ciqajatgan bu qizniq sepi qani, jar-jar [20. 288].

Ko'rinib turibdiki, keltirilgan qo'shiq mazmuni marosimning yo'nalishi hamda maqsadini bayon etishi jihatidan ancha yuqori turadi. Biroq oradan 25-30 yil o'tgandan so'ng qayd qilingan ba'zi namunalarda marosimdagi kelinning kuchli iztiroblarini, zamonning zulmidan nolishni ba-yon etuvchi xitob xarakteridagi motivlar bir darajada kamaygan holda kishilarning davr o'zgarishi bilan uni olqishlash, hayotdan mamnunlik, rozilikdan iborat misralar qo'shilgan. Masalan:

Hay-hay o'lan, jon o'lan, bordir masal, yor-yor,
O'g'il bola boqqanlar qandu asal, yor-yor.
Hay-hay o'lan, jon o'lan, kelin jonon, yor-yor,
Shu kelinni olganda yo'qdir armon, yor-yor [7. 149].

Mazkur xrestomatiyada keltirilayotgan o'lanlar aynan yigit-qiz tilidan kuylangan aytishuv o'lanlar bo'lib, keyinchalik o'lanlarni bir kishi ijrosida aytilgan ko'plab namunalari ham yozib olingan.

– *Ipak romal boshinda hilpillajdi,*
Maj ighanda juragim kilkillajdi.
Alib ber deb atamga ajtalmajman,
Til tagida komakay bulkillajdi.
– *Olanni avval bashi Abdujabbar,*
Olan desan bizlarda birar gap bar.

*Sen ajtishib jej, qizlarni biz korajlik,
Olan desan ajtib beraj avulingga abbar* [20. 284].

“Yor-yor” atama bo‘lib, takror so‘zlarning semantik usulda yasalishi sanaladi. Ko‘pgina olimlarning fikricha, bu atamaning yuzaga kelishida “sevgili” ma‘nosidagi “yor” so‘zi asos qilib olingan bo‘lib, xalq orasida dastavval yor yoki ma‘shuqa ta‘rifiga bag‘ishlab aytilgan qo‘shiqning nomi sifatida qo‘llanilgan, deyiladi. Ammo bu ishonarli emas, qo‘shiq, dastlab, “yor-yor” atamasi bilan atalmagan, sababi Navoiyda “o‘lan”, “chinga”, Boburda “o‘lang” deb nomlanib keladi. Atamaning kelib chiqishi xususida M.Jo‘rayev: Yor-yor atamasining tarkibidagi “yor” leksemasi qadimgi turkiy tilda, shuningdek, hakas, tuva, shor, qo‘miq, qozoq kabi hozirgi *turkiy* tillarda “qo‘shiq”, “ashula” ma‘nolarini anglatuvchi “ir”/“yir”/“jir” so‘zidan kelib chiqqan”, [8. 6] – deydi. Bu borada folklorshunos olim M.Jo‘rayevning fikrlariga qo‘shilgan holda, quyidagilarni qo‘shimcha qilishimiz mumkin.

Ko‘pgina tadqiqotchilar o‘limning hosildorlik va serfarzandlikka ta‘siri haqida tasavvurlar nikoh marosimida barqaror ekanligini aytishadi. Xususan, J.Eshonqulov: “... oila marosimlarining barcha qirralari mavsumiy marosimlarni o‘rganish orqali ochiladi”, [18. 61] – deydi. Shunga ko‘ra, qo‘shiq etimologiyasi o‘lib tiriluvchi tabiat kultlari bilan bog‘liq. Bu qadimiy tasavvurlarga ko‘ra, “olamning “o‘z” va “o‘zga” qatlamlari mavjudligining ifodalanishi, “qizlik olami” vakilining ramziy o‘limi va uning “kelinlik dunyosi”da, ya‘ni “o‘zga olam” – kuyov xonadonida “qayta tirilishi” bilan bog‘liq qarashlarda ko‘rinadi [17. 29]. Albatta, bu marosimlarning turli irim-sirimlari va aytimlari bo‘lgan. Unda qo‘shiqni anglatuvchi “ir”, “yir”, “jir” kabi so‘zlar ishlatilgan.

O‘lanlarni maxsus tadqiq etgan olim Sh.Imomnazarova uning kelib chiqishi va badiiyatiga doir masalalarni o‘rgandi va atama istilohi bo‘yicha shunday to‘xtamga keladi: “O‘lan” atamasining etimologik asosi qadimgi turkiylarning folklor ijrochiligi an‘analarida “hikoya qilmoq”, “so‘zlamok”, “kuylamoq” ma‘nolaridagi “ula/o‘la” o‘zak fe‘li negizida shakllanib, “qo‘shiq”, “ashula” ma‘nolarida ishlatilgan “ula” so‘ziga bog‘lanadi” [11. 75-76].

Mazkur uch janr genezisi haqida fikr yuritgan folklorshunoslar fikrlari ham turlicha, xususan, M.Alaviya quyidagicha xulosaga keladi: “o‘lan, lapar, yor-yor qadimda bir bo‘lgan. Keyingi vaqtlarda turli to‘y marosimlari, har joydagi kishilarning yashash sharoitlari bilan bog‘liq ravishda ular orasidagi tafovutlar kuchaygan. Ularning har biri to‘y marosimining ma‘lum bosqichi bilan bog‘lanib qolgan va mustaqil qo‘shiq turiga aylangan” [3. 184].

B.Sarimsoqov “Lapar va o‘lan janrlarining genetik jihatdan aloqadorligi u qadar shubha uyg‘otmasa ham, lekin yor-yor va o‘lan janrlarini tarixan bir hodisa sifatida olib qarash ishonarli emas. Farg‘ona vodiysining ayrim joylarida o‘lan misralari oxiriga “yor-yor” so‘zini radif qilib ishlatish hollari bu ikki janrning o‘tmishda bir bo‘lganligini bildirmaydi”, [15. 199] – deydi. Olim yor-yor va o‘lan janrlari ijro usuli jihatidan farqlanishini alohida ta‘kidlaydi. N.Qosimov o‘z fikrlarini shunday xulosalaydi: “Yor-yor, o‘lan va laparlar tarixan mustaqil janr sifatida yuzaga kelgan, shuning uchun o‘lan, lapar va yor-yorlar o‘zbek nikoh to‘yi marosimining mustaqil janrlari hisoblanadi” [19;15-16].

Sh.Imomnazarova: “O‘lan, lapar va yor-yor janrlarining genetik jihatdan birligiga hech qanday shubha yo‘q. Ular qadimda bir bo‘lib, keyinchalik rivojlanish va kengayish natijasida mustaqil janrlar holiga kelgan va bugungi kunda nikoh to‘yi marosimining turli uzvlarida mustaqil holda ijro etilmoqda”, [11. 75-76] – deydi. Olima bu uch janrning farqlanishi xususida, ijrochilar tarkibining turmush tarziga ko‘ra va matnning vazn qurilishiga ko‘ra, ya‘ni hijolar soni bilan farqli ekanligini aytib o‘tadi.

Yor-yorning “o‘lan” yoki “o‘lang” deb nomlanishi bir necha tadqiqotlarda va jonli ijroda ham kuzatiladi. Jumladan, Qashqadaryo to‘y vohasi marosimlarini tadqiq etgan S.Davlatov ham yor-yor qo‘shiqlarini “o‘lang” deb nomlanishini qayd etadi: “... kelinni o‘lanlar aytgan holda chimildiqqa boshlab kelishadi”. [6;58.] Yor-yor qo‘shiqlarini Boysun tumanidagi Avlod qishlog‘ida yashovchi Zulfizar Xurramovadan etnograf A.Ashirov yozib olgan ma‘lumotga ko‘ra, bu qishloqda yor-yor janriga oid matnlar “o‘lang” deb atalishini L.Xudoyqulovanning tadqiqotlarida [21. 117] ko‘rish mumkin. O‘lanlarni maxsus tadqiq etgan olim Sh.Imomnazarova: “O‘zbeklarda Yor-yor janrini “o‘lang” yoki “o‘lan” nomi bilan yuritish an‘anasi Farg‘ona vodiysi, Buxoro, Qashqadaryo viloyatlarida uchraydi”, [11. 83] – deydi. Yor-yorni “o‘lang” deb nomlash nafaqat O‘zbekistonning ko‘plab hududlarida, balki turkiy xalqlar, qozoq, [4. 430] uyg‘ur [5. 106-108], xalqlarida ham “o‘lan”, “hay-hay o‘lan” kabi atalib kelinishi bizga ma‘lum.

Folklor asarlari o‘rtasida janrlarlararo munosabatlar kuzatilganidek, o‘lan va yor-yor qo‘shiqlari badiiyati, tuzilishi kabilarida o‘xshashlik yaqqol seziladi. Shuning uchun, ularning kelib chiqishi bir-biriga bog‘liq, degan qarashlar mavjud. Folklorda hamma janrlar marosim folkloriga borib taqalar ekan, o‘lan va yor-yorning ibtidosi bir, faqat tarixiy taraqqiyot jarayonida ular alohida janr xususiyatlarini kashf etgan. O‘lan aytishuvga mo‘ljallangan. Obrazlar tizimi ham shundan kelib chiqadi. Yor-yor faqat aytishuv qo‘shig‘i emas, obrazlar tizimi ham o‘ziga xos. Uning badiiyatida obrazlar tizimi belgilovchi ahamiyat kasb etadi. Mazkur janrda rang-barang obrazlar ishtirok etadi. Nikoh marosimida juda ko‘plab urf-odatlar bilan bog‘liqligi, turli kechinmalarni ifoda etishi sabab, har bir mustaqil yor-yorlarning ko‘plab variantlari vujudga kelgan. Qo‘shiqda ohang yetakchi, biroq u mazmunga bo‘ysungan holda amalga oshadi. Yor-yorning ba‘zi hududlarda “o‘lan”, “o‘lang” deb nomlanishi esa lokal-hududiy xususiyati bilan ham bog‘liq hodisadir. Chunki mintaqamizning hamma hududlarida ham o‘lan aytilavermaydi, yor-yor esa doimiy kuylanadi.

O‘lan va yor-yorlarni qiyoslaganda, quyidagi farqliklar ko‘zga tashlanadi: birinchidan, ikki janrning farq qiluvchi eng asosiy jihati yigitlar bir tomon, qizlar bir tomon bo‘lib, to‘liq aytishuv xususiyatiga egaligi, bu yor-yorlarda juda kam uchraydi, (aytuvchining kelin va kuyov tilidan ba‘zi aytishuvlari, ikki quda tomonning galma-galdan yor-yor aytishuvi) o‘landa o‘tkir so‘z va iboralar tanlab olinadi, chunki maqsad yutishdir. M.Alaviya aytganidek: “Har ikki tomon bir-biriga harba qiluvchidir. Ular bir-birlariga harpdoshim (!) deb murojaat etadilar” [3. 166]. Ikkinchi farq, o‘lan mazmunida ohu-fig‘on, hasrat, hijron alamlari, judolik kabi iztiroblar kam bo‘lib, ijrochida erkinlik, ko‘ngilda borini ayta olishlik bor. O‘lanning ohangida Yor-yorlardagi kabi munglilik yetakchi bo‘lsa-da, uning yangrashi aytuvchi va tinglovchilarda g‘amgin va mungli emotsiya tug‘dirmaydi. Yor-yorlarda bu jarayon ya‘ni emotsiyalarning ortishi, yig‘lash, qayg‘urish, tashvishga tushish, qo‘rquv va taqdiriga ko‘nishga majburligi kabi holatlar qo‘shiqda xarakterli ochib berilishi insonlarga kuchli psixologik ta‘sir ko‘rsatadi. Har bir marosim ishtirokchisi yetakchi qahramonlar ruhiyatini o‘zida his etayotganligi uchun ham bu jarayon barcha uchun bir xildagi psixologik jarayon hisoblanadi. Uchinchi farq uning matnlarida ko‘rinadi. Yor-yorda tasvirlash vositalari ko‘p qo‘llanilgani kabi, o‘landa ular unchalik ko‘p qo‘llanilmaydi. Masalan:

*Yo‘ng‘ichqa yo‘l ustida bor ekan-da,
Yerning beli ingichka tor ekan-da.
Oldingga kelgan yigit ketolmaydi,
Sizlarda biror hikmat bor ekan-da* [14. 167].

Bunda qizning xushhulq, shirinso‘z va latofatli ekanligini turli tasvirlash vositalarisiz ham har kim o‘zicha ko‘z o‘ngiga keltiradi. Yor-yorlarda esa, ko‘pincha, alqov va tilaklar, ta‘rif va tavsiflar

ustuvordir. To‘rtinchidan, o‘lanning o‘tkir so‘zlar bilan mot qiladigan chechan o‘lanchilari bo‘lgani kabi, yor-yorni hamma ham kuylay olishi mumkin. O‘lan ijrochilari maxsus ijrochilar bo‘lib, ular atrofga dong‘i ketgan mashhur badihago‘y, so‘zga chechan o‘lanchilar bo‘lishgan. Buni “Alpomish” dostonida ham ko‘rishimiz mumkin. Yor-yorlar xalq orasida “o‘lan”, “o‘lang” deb atalishidan tashqari, avvaliga “chinka”², “chinga” deb ham atalib kelingan. Chinkalar to‘y marosimlarida kuylangan hamda yor-yor, o‘lan va laparlarni bildiruvchi umumiy nom hisoblangan. Ularning har biri to‘y marosimida kuylangan bo‘lib, yakkaxon va jamoaviy tarzda kuylanishi, aytishuv xususiyati, ya‘ni dialoglarga asoslangan, har bir to‘rtlik yoki band mustaqil mazmunga ega bo‘lgan to‘y marosimi qo‘shiqlaridir. Vaqtlar o‘tishi bilan har bir qo‘shiq o‘z nomi bilan aytila boshlangan. Chinka esa unutilgan. Bunga xalq og‘zaki ijodi ijrosidagi tabiiy holat deb qarash kerak. J.Eshonqulov: “Xalq ertagimi, dostonimi yoki marosim qo‘shig‘imi ularni ibtidoda kim va qachon yaratgani aniq emas. Har bir asar avloddan-avlodga o‘tar ekan, vaqt va zamon talablariga ko‘ra ma‘lum o‘zgarishlarga uchrashi mumkin, lekin uning asosi, an‘analari o‘zgarishsiz kelaveradi. Vaqtlar o‘tishi davomida xalq ijrochilari tomonidan yanada ishlov berilib, chinakkam folklor san‘ati namunasiga aylanadi”, [9. 102] – deganida, aynan shu kabi holatlarni nazarda tutadi. Hozir ham to‘ylarimizda yor-yorlar, o‘lanlar va laparlar aytilyapti. To‘g‘ri qadimiy matn to‘liq saqlanib qolmagan bo‘lishi mumkin. Lekin, baribir ijro shakli, ijro usuli yaxshi saqlanib qolgan. Buni sababi shundaki, xalq orasida yaqin-yaqingacha bir an‘ana bo‘lgan. Xalq qo‘shiqlariga umuman ajdodlardan qolgan og‘zaki merosga nisbatan kuchli muhabbat bo‘lgan. Ajdodlar ularni asrashni va kelajak avlodga yetkazishni o‘zlarining muhim vazifalaridan deb bilgan. Qo‘shiq shunchaki, ko‘ngilxushlik uchun aytiladigan narsa emas, qo‘shiqlarda xalqning tarixi, taqdiri, dardi o‘z ifodasini topadi.

Xulosa qilib aytganda, yor-yor zahirida inson moddiy va ma‘naviy turmushining talab va ehtiyoji bilan yuzaga kelgan va keladigan, tabiiy xatti-harakat, bezak va matnga ega bo‘lgan hayotiy “sahna” asaridir. O‘lan tadqiqotchisi Sh.Imomnazarova istiloh etimologiyasi mazmunini ochib, “o‘lanni jonni jonga ulovchi qo‘shiq” sifatida qayd etganidek, insonning chin yorug‘ olamga ke-lishi – “sarmanzili”, chinka – yor-yordan boshlanishi haqiqatdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Homidiy H., Abdullayeva Sh., Ibrohimova S. *Adabiyotshunoslik terminlari lug‘ati*. – Toshkent: O‘qituvchi, 1967. – 300 b.
2. Alisher Navoiy. *Mukammal asarlar to‘plami. Mezon ul-avzon. 20-tomlik. 16-tom*. – Toshkent: FAN, 1993. –B.93.
3. Alaviya M. *O‘zbek xalq marosim qo‘shiqlari*. – Toshkent: FAN, 1974. – B.166, 184.
4. Avezov M. *Shyg‘armalar*. – Almata, 1969. – B.430.
5. Boqiyev O. *Uyg‘ur xalq lirik she‘riyati*. –Toshkent: FAN, 1978. –B.106, 108.
6. Davlatov S. *Qashqadaryo vohasi o‘zbek to‘y marosimlari folklori: Filol. fan. nomz. ... diss.* – Toshkent, 1996. –B.58, 112.
7. Gulyor (to‘plovchi va so‘ngso‘z muallifi –Razzoqov H.). –Toshkent: G‘afur G‘ulom nomi-dagi Adabiyot va san‘at nashriyoti, 1967. –B.149.
8. Jo‘rayev M., Xudayqulova L. *Ikki ko‘ngil bir bo‘lsin*, 2016. –B.6.
9. Jo‘rayev M., Eshonqulov J. *Folklorshunoslikka kirish*. – Toshkent, 2017. – B.102.
10. Bobur Mirzo. *Muxtasar (noshir: Hasanov S.)*. –Toshkent: FAN, 1971. –B.12.
11. Imomnazarova Sh. *O‘zbek folklorida o‘lan janri. (o‘ziga xos xususiyatlar, genezisi va ba-diiyati): Filol. fan. bo‘yicha falsafa doktori (PhD) ... diss.* –Toshkent, 2018. –B.83.

² *Chinka* – qizlarning ingichka ovozda mungli qo‘shiq kuylashiga nisbatan aytilgan.

-
12. Madaminov A. *Uzlat o'lani haqida* // *O'zbek tili va adabiyoti*, 1967. №1. –B. 59-62.
13. Mahmud Koshg'ariy. *Devonu lug'otit turk. Uch jildlik. I jild* (Tarjimon: Mutallibov S. Nashrga tayyorlovchilar: Rustamov A., Boltaboyev H.) –Toshkent: Mumtoz so'z, 2016. –B.172.
14. *Oq olma, qizil olma* (To'plovchi: Alaviya M.). –Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1972. –B.167.
15. Sarimsoqov B. *O'zbek folklori ocherklari*. –Toshkent: FAN, 1988. –B.199.
16. Sarimsoqov B. *Motam yor-yorlari haqida* // *O'zbek tili va adabiyoti*, 1983. №5. –B.29-33.
17. Султангареева Р.А. *Башкирский свадебно-обрядовый фольклор*. –Уфа, 1994. –С.29.
18. Eshonqulov J. *Epos va marosim* // *Mif va badiiy tafakkur*. – Toshkent: FAN, 2019. –B.61.
19. Qosimov N. *O'zbek xalq laparlari (genezisi va poetik tabiati): Filol. fan. nomz. ... diss.* – Toshkent, 1998. –B.15-16.
20. *O'zbek folklori. I kitob* (Tuzuvchi: Zarif H.). –Toshkent: O'quv-Pednashr, 1939. –B.288.
21. Xudayqulova L. *Surxondaryo to'y marosimi qo'shiqlari: Filol. fan. nomz. ... diss.* – Toshkent, 2011. –B.117.

